

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՐԱՆԻ

ԵՒ ԳԵՈՐԳԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ

(Դ ԴԱՐԻՑ ՄԻՆԶԵԻ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ)

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Մեր հիմնական նպատակն է տալ «Ս. Էջմիածնի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսարանին կից Վարդապետարանի» պատմութիւնը: Անշուշտ, այդ վարդապետարանը չի սկսւում դրերի գիւտից յետոյ՝ Սահակ-Մարտպեան գործունէութեամբ, այլ հենց Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան սկզբնաւորութեամբ, այսինքն՝ Հայոց ընդհանուր դարձով, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ժամանակ:

Մեր քաղաքական կեանքի բերումով Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի նստավայրը եղել է փոփոխական: Նոյն ճակատագիրն էլ ունեցել է նրա էական եւ անբաժան հիմնարկներից մէկը՝ կաթողիկոսարանին կից մշտական դործող հոգեւոր բարձրագոյն դպրոցը՝ Վարդապետարանը, որը դարերի խաւարին կամ լոյսին զուգընթաց, Հայ մշակոյթի վերելքին կամ անկման հետ համատեղ, երբեմն հզօր ճառագայթումով, երբեմն թոյլ առկայծումով, բայց միշտ հանապազ ապրեց, գործեց եւ սնուցեց մեր Եկեղեցին եւ ժողովուրդը, հասաւ մինչեւ մեր օրերը: Դարերը ինչ անունով էլ կոչելու լինեն այդ Վարդապետարանը, ինչ եւ ինչքան էլ սովորած լինեն այնտեղ, «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսարանին կից Վարդապետարանը» մնում է միշտ նոյնը՝ Հայաստանի Եկեղեցու հոգեւորականութիւնը պատրաստող մշտագոյ հաստատութիւնը, որի տեսիլքին նուիրուած են Հայ Եկեղեցու եւ ժողովուրդի պարծանք հանդիսացող բազմաթիւ Հայորդիներ:

Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի եւ Ս. Ներսէս Մեծի ժամանակներում դործող ոչ Հայ լեզուով դպրոցների պատմութիւնը այս աշխատութեան որպէս մի տեսակ նախաբան է ծառայելու:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսների համար զանազան դարերում իբրեւ նստոց, հիմա նաեւ իբրեւ Վարդապետարանի գործունէութեան վայր ծառայել են՝

1. Ս. Էջմիածին (303-405 թ. թ.)

2. Դուրին (485 թ. Մանդակունու օրով) (*)

3. Զորավանք եւ Աղթամար (927 թուից Յովհաննէս Դրասխանակերտացու օրով)

4. Արգինա (947 թուից, Անանիա Մոկացու օրով)

5. Անի (992 թուին, Սարգիս Սեւանցու օրով)

6. Թաւրուր (1062 թուին, Խաչիկ Բ Անեցու օրով)

7. Մանդակ, Կեսարիոյ Ս. Կարապետի մօտ (1072 թուին, Գրիգոր Վկայաւերի օրով)

8. Մովք-Դղնակ, աթմեան Անթապի մօտ, Հիւսիս-արեւմտեան կողմը, Սոֆ Աւուրի շրջանում (1116 թուին, Գրիգոր Գ Պաշլուունու օրով)

9. Հոռոմկա (1149 թուին, զարծեալ Գրիգոր Գ Պաշլուունու օրով)

10. Միս (Կիլիկիոյ Հայոց Թագաւորութեան մայրաքաղաքը, 1293 թւին Հոռոմկայի անկման եւ կործանման եւ Ստեփանոս Կաթողիկոսի դերութեան եւ մահուան հետեւանքով, Գրիգոր Է Անաւարդեցու օրով)

11. Դարձեալ իր իսկական վայրը, Վաղարշապատի Ս. Էջմիածին մարտավանքը, 1441 թուին Գրիգոր Թ Մուսարեկեանի եւ Կիրակոս Վիրապեցու օրով:

Աշխատութիւնը հիմնականում բաժանւում է երկու զլխաւոր մասի՝ Ա) Ս. Գրիգոր Լուսաւորչից մինչեւ Աթոռի վերադարձը զարծեալ թ Ս. Էջմիածին եւ Բ) 1441 թուից մինչեւ Գէորգեան ձեմարանի բացումը եւ ապա 1945 թուին վերաբացուած աթմեան ձեմարանը:

Հայաստան եւ զուտ Հայ Հոգիով զպրոցի՝ Վարդապետարանի սկզբնաւորութիւնը, անշուշտ, պէտք է դնել գրերի գիտի ժամանակից՝ մեծ երեսկի եւ Նրա Հովանաւորեալ աշակերտները գործունէութեամբ սկսուող ժամանակից, որի աննախընթաց քայլը մինչեւ հիմա էլ հրեղէն սիւնի պէս առաջնորդում է մեր Հոգեւոր կեանքը: Ս. Մեսրոպ Մաշտոց բոլոր ժամանակների ամենամեծ Հայ մանկավարժն է, ընդունուած Հարազատի եւ օտարի, հաւատացեալի կամ անհաւատի կողմից հաւասարապէս:

Ս. Էջմիածնի Վարդապետարանի պատմութեան մասին առ ախօր զոյուր թիւն չունի առանձին մի ուսումնասիրութիւն, չնայած՝ «Էջմիածինը, որպէս Հայոց Հնագոյն Հոգեւոր կրթութեան կեդրոնի, արժանի է յատուկ ուսումնասիրութեան: Նրա դերը Հայոց կուլտուրայի եւ կրթութեան պատմութեան մէջ վիթխարի է, բայց այդ մեծ դերը մինչեւ այժմ պատշաճ չափով չի ներկայացուած եւ լուսաբանուած» (**):

Ս. Էջմիածնի Վարդապետարանի պատմութիւնը գրելիս օգտուել ենք ոչնայած առաջին Հայ մատենագրից մինչեւ մեր օրերին հասնող ապագրի կամ անտիպ տրամադրելի որեւէ աղբիւրից՝ Մաշտոցի Անուան Երեւանի Պետական Մատենադարանից, Կաթողիկոսական Դիւանի Արխիւից, Հայաստանի Պետական Պատմական Արխիւից, Գրականութեան Թանգարանի Արխիւից, տրւապագրի եւ անտիպ բազմաթիւ աղբիւրներից, պատմական զանազան արխիւների

(*) Բանասիրութեամ մէջ այս կապակցութեամբ կամ իրենամբ կարծիքներ: Այսպէս՝ Պրոֆ. Կ. Ղափաղարեանը այն դնում է 461 թուին՝ Գիտ Կաթողիկոսի ձեռնադրութեամբ ժամանակ (Այդ մասին տես Կ. Ղափաղարեան, «Դուրին քաղաքը եւ Նրա պեղումները», Երեւան, 1952 թ., էջ 115-122):

(**) Ա. Ի. Մովսիսեան, «Ուրուագծեր Հայ դպրոցի եւ մանկավարժութեան պատմութեան», Երեւան, 1958 թ., էջ 261:

անտիպ ֆոնդերից: Ուսումնասիրելով յատկապէս «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսարանին կից Վարդապետարանի» պատմութիւնը, աչքաթող չէինք կարող անել նաեւ Հայ դպրոցը ընդհանրապէս: Այդ հարցը, սակայն, լայն ուսումնասիրութեան առարկայ եղել է ուրիշ շատ հեղինակաւոր գրիչների կողմից, որով ընդհանրապէս դուրս է մնում մեր պարունակից: Այդ հեղինակներից են՝ Ա) Վարդան Հացունի, «Դատտիարակութիւնը հիմնադրեց Բաղը», Վենետիկ, 1923 թ. Բ) Ա. Ալպոյանեան, «Հայ դպրոցի պատմութիւնը», որի միայն Ա. հատորը մեզ մատչելի է եղել. Գահիրէ, 1947 թ. Գ) Արզար Մովսիսեան, «Ուրուագծեր Հայ դպրոցի եւ մանկավարժութեան պատմութեան», Երեւան, 1963 թ.:

Ս. Էջմիածնի Վարդապետարանի պատմութիւնը մեր սրտին մօտիկ է եղել: Այդ Վարդապետարանի պատմութիւնը գրելու ցանկութիւնը իր լրումը դուրս 1958 թուականից եւ դրանից յետոյ վերածուեց անսլոյման իրականացումը լինելու անդիմադրելի մի պահանջի: Չնայած ժամանակի հոռաւորութեան, մենք էլ Ժ. Դարի Սիւնեաց պատմիչ Ստ. Արքեպիսկոպոս Օրբէլեանի պէս՝ «Ի լաղում ամաց տենչացեալ իմ ալսմ իւրաքորութեան» (***):

(***) Ստ. Օրբէլեան, «Պատմութիւն նահանգին Սիսական», Թիֆլիս, 1910 թ., էջ 10:

ԳԼՈՒԽ Ա

Ա

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՐԱՆԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՐԱՆԸ
Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱԽՈՐԶԻ ԵՒ Ս. ՆԵՐՍԵՍ ՄԵԾԻ
Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ Ն Ե Ր Ո Ւ Մ

Գրիստոնէութիւնը մեր թուականութեան առաջին դարից իսկ մուտք գտաւ Հայաստանում նրա հարաւային նահանգներից, որտեղից անցնում էին կարաւանների տարանցիկ ճանապարհները դէպի Սեւ Մով եւ Կովկասի վրա— լով՝ դէպի Ռուսաստան: Այդ կողմից քրիստոնէութեան մեր մէջ տարածողները Հրեայ եւ Ասորի քարոզիչներն էին: Աւելի ուշ՝ Գ Դարում, քրիստոնէութեան յունական թիւը Հայաստանի արեւմտեան նահանգներից ծաւալուեց դէպի երկրի խորքերը եւ վերնախաւի պարտադրանքով դարձաւ պետական կրօն, առանց միջին եւ ստորին խաւերի ցանկութեան կամ մասնակցութեան, որոնց համար նոր կրօնը երկար ժամանակ մի առեւիկ նորամուծութիւն մընաց: Փաւստոս Բիւզանդ այդ մասին գրում է. «Զի ի վաղնջուց, յորմէ հետէ առին նոքա զանուն քրիստոնէութեանն, լոկ միայն զկրօնս իմն մարդկութեան յանձին իւրեանց՝ եւ ոչ քերմեռանդ հաւատովք ընկալան, այլ իրբեւ զմոլութիւն իմն մարդկութեան ի հարկէ: Ոչ եթէ պարտն էր՝ գիտութեամբ յուսով կամ հաւատով, բայց միայն սակայն ինչ որք զհանգամանս գիտէին հելլէն կամ ասորի դպրութեանց, որք էին հասու ինչ այնմ փոքր ի շատէն»⁽¹⁾:

Եւ հրէա-ասորական, եւ յունա-հայկական քարոզութեան այս փոքր-ձեբը մնացին սահմանափակ, դիտուեցին խորթ աչքով, նոյնիսկ արքայական պալատում, ինչպէս նաեւ զանգուածային Հայ բնակչութեան կողմից, որը շարունակում էր սիրով փարտած մնալ իր նախնիների արեւոտ հեթանոսութեանը, առողջ կրակապաշտութեանը, թէեւ երկրում արդէն հիմնուել էին Արտազի աթոռը (Առաքեալներից) եւ Տարօն-Վարչաշապատի աթոռը (Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի կողմից): Համոզուելու համար, թէ որքան անօրողութեամբ էր քրիստոնէութիւնը Հայոց մէջ, բռւ է յիշել Արիստակէս եւ Յուսէփ կաթողիկոսների բրածեծ մահանալը, Աղուանից Գրիգորի Կաթողիկոսի նահատակութիւնը, Դանիէլ Ասորու խեղդամահ արուելը, Վրթանէս Կաթողիկոսի դէմ թագուհու կազմած դաւադրութիւնը եւ այլն: Թէ ինչ աստիճանի յարգ ու պատիւ ունէր նոր կրօնի պաշտօնեան այդ օրերի Հայութեան մօտ, ցոյց են տալիս Փաւստոսի նշած Տիրան թագաւորի ժամանակակից Յովհան Եպիսկոպոսի վարքն ու շահատակութիւնները: Այդ մարդը ախրանալու համար իր ցանկացած ձիուն, քահանայ է ձեռնադրում հեթանոս աւագակին, այն էլ բռնի կերպով: Եթէ այդ բոլորին աւելացնենք պատմիչների խօսքերը,

(1) Փաւստոս Բիւզանդ, «Պատմութիւն», Գլ. ԺԳ:

որոնցով նրանք դատապարտում են Հայ ազատանու եւ ուսմիկի քրիստոնէութիւնից հետո մնալու հաստատ ջանքերը, հին բարբերին նուիրուածութիւնը, քրմական դասի գէնքը ձեռնի նոր կրօնի գէմ դուրս գալու համարձակութիւնը, պարզ կը լինի, որ քրիստոնէութիւնը մեղանում վերեւից ներքեւ պարտադրուած խորթ մի նորամուծութիւն էր եւ պահպանուում էր միայն գէնքի ուժով:

Դա այդպէս էր նոյնիսկ քրիստոնէութեան Հայաստանում պետական կրօն հռչակուելուց մէկ դար յետոյ էլ: Հայաստանի վերջնական բաժանումից յետոյ, սակայն, յունա-պարսկական անսքող ձուլման քաղաքականութեան ճնշման տակ, քրիստոնէութիւնը դարձաւ իւրաքանչիւր մի գէնք ու սպեղանի ինքնապաշտպանութեան համար: Այն մնալով համաշխարհային դարձած մի իւրաքանչիւրական հարազատ ու լրիւ մասը, ստանալով էլ բացարձակապէս վարչապետուկ ազգային գոյն (ինչպէս Պարսիկներէ Շիա մահմանականութեւնը), ծնունդ է տալիս Հայ գրեթէ, որոնք իրենց հերթին, արմատն են մեր բոլոր հոգեւոր գանձերին եւ նրանց նիւթականացուած բոլոր ձեւերին՝ մշակոյթ, ճարտարապետութիւն, գրականութիւն, գիտութիւն եւ այլն:

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ միայն խանդավառ մի քարոզիչ չէր, այլ նաեւ իր Ժողովուրդը լաւ ճանաչող մի կազմակերպիչ ղեկավար: Նա լաւ ճանաչելով իր Ժողովրդի գոյնը պահպանողականութիւնը, պահպանական ջերմ նուիրուածութիւնը, հին սրբապայքերին ու տօներին տուեց նոր ձեւաւորում եւ անուն ու հոգի, եւ պահպանեց նրանց նախկին սրբութիւնը: Մուշի Ս. Կալապետը, Փեղարդը, Էջմիածինը տիպիկն օրինակներ են այդ ուղղութեամբ: Նա նոյն վերաբերմունքը ցոյց տուեց նաեւ մարդկանց վերաբերմամբ: Այդ քաղաքականութեան շնորհիւ էր, որ Աղբիւնոսի քրմական ազդեցիկ տոհմը չուտով մրցակիցը դարձաւ Լուսաւորիչեան տոհմին՝ կաթողիկոսական դահլիճը, Թաղաւորներէ ձեռքում իբրեւ հակակշիռ Ժառանգելով Լուսաւորիչի չափազանց ազդեցիկ ու հարուստ դարձած տունը արքայական իշխանութեան կամակատար պահելու փորձերի ժամանակ:

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը իր գործունէութեան ակզբնական շրջանում յենում էր գլխաւորաբար Յոյն եւ Ասորի գործակիցներէ օգնութեան վրայ: Սակայն նրանք ջանքերը անպտուղ էին մնում, որովհետեւ լեզուին անդիմադրելի էր, Հայ Ժողովրդի վրայ վերեւից նայելը՝ հօտի եւ հովիւի ուժը ստեղծում էր մի անջրպետ: Նոյնը դիտուում է Ռուս, Բուլղար եւ այլ եկեղեցիների կեանքում այն շրջանում, երբ այդ եկեղեցիների հոգեւորական վերնախաւը դալիս էր Բիւզանդիայից: Նոյնն էր պարագան Հապեշական եկեղեցու համար՝ Դպտի եկեղեցու նկատմամբ: Ժողովուրդը, չափը իր ուսուցիչ առաջնորդներին, չէր սիրում նաեւ նրանց առաքածը՝ փորձած հաւատքն ու բարբերը: Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ տեղական կաղերքի այս սուր պահանջը բաւարարելու համար, դիմեց նախկին քրմական դատակարար երեխաներին աշխատանքի ներդրուման: Այդ երեխաները մեծանալով քրիստոնէական հաւատքով եւ իբրեւ հոգեւորական ունենալով աւելի մեծ եկամուտներ եւ առանձնաշնորհներ, քան որպէս քրմը ունեցել էին իրենց հայրերը, սրտագին նուիրուեցին նոր կրօնին: Ժողովուրդն էլ հետեւեց իր վստահած եւ սիրելի մարդկանց օրինակին: Այդ կերպով, ո՛չ միայն չեղածացուեց ներքին վստահաւոր թշնամին, այլեւ այն վերածուեց ամենադուր եւ յուսալի մի դաշնակցի:

Հակառակ տեղական կաղերքի հարցի այս բարեյս յող լուծման, քրիստոնէութիւնը դեռ երկար ժամանակ, աւելի քան մէկ դար, մնաց փերնախաւի

յունաստորեակ մի խաւի նորամուծութիւնը միայն չ Հասարակ ժողովրդից քր-
չեր կային նոր կրօնին կողմնակից, այն էլ ինչ-ինչ կռակերի շնորհիւ, եւ ոչ
որպէս համոզմունք: Կեանքի բոլոր մարզերում հեթանոսական բարքերն ու
ոտփորութիւնները իրենք իրենց զգալ էին տալիս, ամենուրեք մեծ վրդով-
մունք պատճառելով իսկապէս համոզուած, քրիստոնեայ դարձած եւ իրենց
ժողովրդի բարիքը ցանկացող Լուսաւորչեան տան գործիչներին:

Սրա պատճառը Հայերի գրերի պակասն էր: Քրիստոնէութիւնից Հա-
յուն հեռու մնալու հիմնական պատճառը այդ վարդապետութեան խորթ եւ օ-
տար հնչիւններով Հայ ականջներէից ներս թափանցելն էր, որով եւ դատա-
պարտուած էր մշտապէս մնալու «ձայն բարբառող յանապատի»: Հայը սի-
րում էր մտածել, սիրել ու պաշտել սեփական հարազատ լեզուով, ուզում էր
իր սրտի եւ հոգու լեզուի նոյնութիւնը: Ս. Գրիգորի եւ Ներսէս Մեծի հիմ-
նած դպրոցներում դասաւանդութիւնը յունարէն կամ ասորերէն էր: Դա,
յատկապէս Հայաստանի բաժանումից յետոյ, մեծ անպատեհութիւն էր: Օ-
տար լեզուն օտարի լուծն էր յիշեցնում ազատութիւնը Հայ ժողովրդին եւ ատե-
լութեամբ լցնում այն ամէնի հանդէպ, որ դալիս էր նրա կողմից ու միջոցով:
«Ոչ մեղուի մեղրը եւ օչ էլ նրա սղոցցը» — ահա՛ Հայոս մօտեցումը գրերի դի-
մից առաջ եղած դպրոցների նկատմամբ:

Պարսիկները չէին հանդուրժում իրենց լեզուի անտեսումը, իսկ այդ
լեզուն քրիստոնէութեան ուսուցման համար բացարձակապէս անպէտք էր:
Իսկ յունական լեզուի օգտագործումը Հայերի կողմից՝ Պարսիկները դիտում
էին ոչ պակաս, քան դաւաճանութիւն պետութեան դէմ: Միւս կողմից, յու-
նական բաժնում, յունարէնի գործածութիւնը որպէս կրօնի եւ մշակոյթի մի-
ջոցի, առաջնորդում էր դէպի տեղական Հայերի արագ ձուլմանը: Աւանդա-
պատ Հայ ժողովուրդը, բնագոյական ինքնապաշտպանութեան ոգուց դր-
ուած, խորշում էր օտարացման վտանգը բուրդը նախամեքրպեան ալդ
դպրոցներից, դրանք իբրեւ խորթ եւ սարկութեան առաջնորդող հիմնարկ-
ներ ընդունելով: Ոչ թէ Հայը չէր սիրում գիրն ու դպրութիւնը, այլ չէր սի-
րում ընդունել գիտութիւնը օտար լեզուներով: Դրա պայացոյցն են Ե Դարու
շաղկուպիչ ստեղծագործութիւնները՝ կատարեալ լեզուն, իր ժամանակի հա-
մար համապարփակ գիտութիւն եւ գրականութիւն:

Որ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչից սկսած գործել է Ամենայն Հայոց Կաթողի-
կոսարանին կից Վարդապետարանը, վկայում է Ագաթանգեղոսը՝ ականա-
տես պատմիչը:

«Ամենայն այնուհետեւ զկրչականեաց առհմի որեաքն, ի վարժս վար-
դապետութեան պարապեցուցանէր որոց զառաջին Տրդատ անուն, որ Թաւա-
ւորն իսկ էր, ամենայն տամբ իւրովն»⁽²⁾: Կարապետ Ս. Վրդ. շնչաւում է այդ
Վարդապետարանում քրմական դասու. ներխաններին կրթութիւն տրուելը որ-
պէս հոգեւորականի: «Լուսաւորիչը սկզբից եւեթ մեծ հոգս է տարել նախ
Տրդատին եւ նրան չըջապատող իշխաններին քարոզելու ու նրանց որդիներին
դաստիարակելու: Նոյն կերպ վարւում է նոյնպէս քրմերի նկատմամբ՝ մաս-
նաւորապէս ուշադրութիւն դարձնելով նրանց զաւակների կրթութեան վրայ,
աշխատելով, որ նրանցից կազմուած լինի նաեւ քրիստոնեայ հոգեւորական
դասակարգը, որ նրանք ունենալով նման պաշտօն, ինչպէս առաջ էր, եւ վա-

(2) Ագաթանգեղոս, «Պատմութիւն», Թիֆլիս, 1884 թ., էջ 587-588:

յնելով իրենց առաջուայ արտոնութիւնները, փոխանակ հակառակորդ լինելու՝ պաշտպան ու միջնորդ լինեն նոր կրօնի տարածմանը»⁽³⁾ :

Վարդապետարանի գոյութեան մասին է վկայում նաեւ բազմազանապիւս լսանաւէր Արշակ Ալաօյանէանը. «Ինչպէս երեւում է, այդ դպրոցում նրանց տրուած ուսումը քրիստոնէական վարդապետութիւնն էր, հնչող էր անշուշտ քրիստոնէութիւնը ծանօթացնել նրանց, քանի որ նրանք պատկանում էին այն պատկարգին, որ զհանդամանս գիտէին հելլէն կամ ասորի դպրութեանց»⁽⁴⁾ : Սակայն պատմական փաստերը մեզ համոզում են, որ Լուսաւորիչը միայն բարձր դասակարգի մէջ չէր գործում, այլ նրա դպրոցական գործունէութիւնը ծաւալւում էր նաեւ հասարակ ժողովրդի մէջ՝ դաստիարակելով նրանց քրիստոնէական ոգով : Արդարեւ, Լուսաւորիչը «Նոյնպէս եւ զամենայն սգի ջանայր յերեւել հատուցանել ի գիտութիւն ճշմարտութեան» :

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսարանին կից գործող եւ դերազանցապէս հոգեւորական գործիչներ պատրաստող այս Վարդապետարանը իր դասաւանդման մեթոդներով, ուսումնական ծրագրով հարազատ մէկ պատճէնն էր իր դարու նման յունական կամ ասորական նոյնատիպ դպրոցին : Աւելին, միայն այն էր, ուր Հայ աշակերտը պէտք է մարզուէր այդ լեզուներով իր ուսած գիտութիւնը վերածել բանաւոր հայերէնի, ուրիշ խօսքով կատարէր մըշտական թարգմանութիւն, հասկանալի եւ օգտակար լինելու համար Հայ Ժողովրդին : Դրանք վերծանողներն էին : Նրանք էին, որ անգիր դպրութեան օրինակով, նախքան Աստուածաշունչի դրաւոր եւ պաշտօնական թարգմանութիւնը, կազմեցին նրա գոնէ որոշ մասերի անգիր թարգմանութիւնը : Ե Դարի ոսկեղենիկ Հայ լեզուի մաքրութիւնը նրանց նախապատրաստական աշխատանքի պտուղն է իր խորքում :

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսարանին կից այս Վարդապետարանից բացի, կրթութեւն աշխարհիկ գործիչներ, յատկապէս արքունի կամ կաթողիկոսական դիւաններում աշխատելու սահմանուած դպիւրներ պատրաստելու համար յատուկ դպրոցներ ի մի ցանց տեղաւորուեց Հայաստանում : Այս դպրոցներ իր ստանալով մանկական լեզուն երեք էր ըստ տեղական պահանջներին՝ յունական, ասորերէն եւ պարսկերէն : Տրդատ Թագաւորը քաջաշինող եւ օգնական հանդիսացաւ Լուսաւորիչի այս օգտաշատ ձեռնարկութեանն էլ, ինչպէս իր յաջորդները եղան Լուսաւորիչի ժառանգներին : Այդ մասին է վկայում Ագաթանգեղոս, գրելով. «Ի տեղեաց տեղեաց սահմանացն Հայոց՝ տայր հրաման թագաւորն Տրդատ իւրոյ իշխանութեանն՝ յաշխարհաց եւ ի գաւառաց բազմութիւն, մանկուոյ ամել յարուեստ դպրութեան, եւ կարգել ի վերայ հաւատարիմ դպրապետս . առաւել զազգս պղծապործ քրմանցն, զմանկունս նոցա ի նոյն ժողովել գումարել յարժանաւոր տեղիս դասս, եւ դարման ռոճկաց կարգել : Եւ զնոսա յերկուս բաժանել, զմանս յԱսորի դպրութիւն կարգեալ, եւ զմանս ի Հելլէն, որ եւ անդէն յալկան թօթալիւ վայրենամիտքն եւ դատարկատունքն եւ անասնաբարոյ աշխարհքն՝ մարգարէագէտք եւ առաքելաւծանօթք եւ աւետարանաթառնգ լինէին, եւ ամենայն աւանդելոցն Աստուծոյ ոչ իւրեք ան տեղեակք»⁽⁵⁾ :

(3) Կարապետ Ծ. Վրդ., «Հայ եկեղեցւոյ Պատմութիւն», Ապալիմ Մաս, 1908 թ., Վաղարշապատ, էջ 73 :

(4) Ալաօյանեան Արշակ, «Պատմութիւն Հայ Դպրոցի», Գաեիք, 1946 թ., էջ 19 :

(5) Ագաթանգեղոս, «Պատմութիւն», Թիֆլիս, 1884 թ., էջ 484 :

Բնական է, որ դպրոցները դիչերոթիկ էին: Աշակերտները ընտրւում էին իւրաքանչիւր նահանգից ու դաւառից, որոշ ընտանիքներից եւ տուեալ ընդունակութեան տէր մարդկանցից՝ մի սովորութիւն, որը տեսւում էր մինչեւ մեր օրերը:

Նոյն Ազաթանդեղոսը ասում է. «Անջատէր ի հայրենի բնակացն իւրեանց» եւ տանում ու զետեղում էր Վաղարշապատում եւ այլուր իրենց ծընընդամայրից հեռու դպրոցների մէջ: Տնից այս օտարացումը բռնի էր կատարւում՝ Թազաւորի հրամանով. Հնոյն Հաւանեցուցանէր զԹազաւորն, զի գաւառացի դաւառաց եւ կողմանց կողմանց ի տեղիս տեղիս ժողովեացն բազմութիւն մանկտույ, առ ի նիւթ վարդապետութեան: Զգազանամիտ զվայրենազոյն զճիւղադարձոյ զաշխարհականա, զոր առեալ արկանէր ի բովս վարդապետութեան, եւ հոգեւոր սիրով եռանդամբ զազտ եւ զփանդն զշարաւահոտ զիւացն եւ զանտախաղոթմ պաշտամանն ի բաց քերէր: Եւ անչափ անջատէր ի հայրենի բնակացն իրենանց՝ մինչեւ ասել նոցա, թէ մոռացայ զԺողովուրդն եւ գտուն հօր իմոց»⁽⁶⁾:

Որ նախընտրութիւնը տրւում էր առաւելապէս քրմական սերնդին, ինչպէս 19-րդ Դարում քահանայական ցեղին, հաստատում է նաեւ Օրմանեան Պատրիարքը.

«Քուրմերն ալ ազգու դասակարգ էին, եւ կրնային մեծ դժուարութիւններ հանել, եթէ յանկարծ ամէն դիւրութենէ զրկուած ըլլային... միայն պէտք էր զանոնք լաւ կրթել նոր կրօնքի սկզբունքներուն մէջ, ուստի նոր հաստատումած ուսումնարաններուն մէջ, հոգ կը տարուէր ճատաւել զազգս պղծապործ եւ դժանկունս նոցա ի նոյն ժողովել» եւ միանգամայն չէր մոռացուեր անոնց «դարման ռոճկաց» կարգելը»⁽⁷⁾:

Վարդան Հացունին ճիշդ կերպով նշում է, որ այս դպրոցները նկատւում էին արքունի ձեռնարկութիւններ եւ պահպանւում էին արքունի զանձաւանից վճարուած «դարման-ռոճկաց»ներով: Նաեւ, որ դպրոցները յատկապէս բաժանուում էին երկու մասի կամ լեզուների՝ յունարէնի եւ ասորերէնի, անշուշտ միշտ երևելով տեղական պայմաններից ու պահանջներից, սահմանակցութիւնից եւ այլն:

«Առաջին քրիստոնեայ աշխարհիկ ու միանգամայն դիչերոթիկ դպրոցներն են գրանք, որոնց պահպանութեան համար կարգւում է արքունի զանձաւանից «դարման ռոճկաց»: Անոնց ուսման նախկին նիւթն է «արհեստ դըլբութեան» կամ այն լեզուաց, որոնք պիտի բանային մանկութեան առջեւ աստուածապաշտութեան կամ Ս. Գրոց դռները: Այդ լեզուները կրկին էին. աւորերէն եւ յունարէն, որոնց երկուքին բուծը միանգամայն ծանր գտնելով Թերափաթ Հայութեան, աշակերտները կը բաժնեն երկու դասի՝ «գրմանս» (կարդի դպրութեան կարգաւ եւ գրմանս ի Հելլէն»⁽⁸⁾:

Յունարէնն ու ասորերէնը հնուց էլ մեր մէջ պաշտօնական, դիւանական լեզուներ էին: Հայ Թազաւորները պարծենում էին «հելլենասէր» տիտղոսով: Արտասաղգ Բ Թազաւորը յունարէն Թատրերգութիւնների հեղինակ էր: Տիգրան Մեծը եւ իր յաջորդները իրենց դրամների վրայ բացառապէս յունարէնով են գրել, Տրդատ Առաջինը իր նորակերտ Գաննի ամրոցում փոխանակ

(6) Ագաթանգեղոս, նոյնը, էջ 483:

(7) Մ. Աբէ. Օրմանեան, «Ազգապատում», Կ. Պոլիս, 1912 թ., էջ 200:

(8) Վ. Հացունի, «Գոստախարհութիւնը հին Հայոց քով», էջ 87:

լատիներէն յիշատակարան կանգնեցնելու, ինչպէս սպասելի էր, յունարէն արձանագրութիւն է թողել: Նշանակելի է նոյնպէս Գառնիի մտաւայելը, որը ներշնչուած է յունական դիցաբանութիւնից եւ կրում է յունարէն արձանագրութիւն: Խորենացիին ծանօթ է Գառնիի յունարէն արձանագրութեան. «Ջայսու ժամանակաւ կատարի Տրգատ զլինուած ամբողջի Գառնոյ, զոր որձաքար եւ կոփածոյ վիճօք երկաթադամ եւ կապարով մածուցեալ, յորում շինեալ եւ տուն հովանոց մահարձանօք՝ սքանչելի դրոշուածովք բարձր քանդակաւ, ի համար քեռ իւրոյ Խոսրովադիւտոյ, եւ գրեալ ի նմա զյիշատակ իւր հելլենացի գրով»⁽⁹⁾:

Պարսկերէնի ուժեղացումը սկսում է Մերութանի շարժման հետ, Պապ Թադաուրի Մանուէլ սպարապետի ժամանակ ստանում է գերաւելիւ դիրք, իսկ Հայաստանի թաժանումով պարսկական Հայաստանում այն դառնում է պաշտօնական լեզուն, որին նուիրում են մոդայիկ եւ փառասէր իշխանազուններ: Այս շրջանում, շնորհիւ պարսկական անհանդուրժողականութեան, յունարէնը համարեալ դուրս է թողնում գպրոցներից եւ ասորիները դառնում է հոգեւոր եւ գրական ուսման քնձք բերելու արտօնեալ միջոց:

«Քանզի նախ ի Մերութանայ ալրեալ լինէին ընդհանուր աշխարհիս յոյն գիրք, դարձեալ ի թաժանեալ զաշխարհս Հայոց՝ չտային Պարսիկ վերահացութեան յոյն ուսանել գպրութիւն ումեք իւրեանց մասինն, այլ միայն ասորի»⁽¹⁰⁾:

Այս շրջանում արքունիքում քշանում են հելլենագէտները: Խորենացին Մաշտոցի մասին խօսելիս ասում է. «Զի մինչեւ դնաց Մեսրոպ յարքունական դրանէն, ոչ զոք ի ճարտարաց դռանէր անդ ի դպրաց, քանզի պարսկական վարէին գրով»⁽¹¹⁾: Փաւստոսն էլ իր հերթին այսպէս է բացատրում ասորիներին տարածուելը. «Քանզի պաշտօն եկեղեցւոյ եւ կարդացմունք գրոց ասորի ուսմամբ վարէին՝ ի վանորայս եւ եկեղեցիս Հայաստանս ժողովուրդքն այսպիսի մեծ աշխարհի, յանլուսթենէ լեզուին ասորոյ»⁽¹²⁾:

Պատմիչները վկայում են, որ այս դպրոցներում, ուրեմն եւ Կաթողիկոսարանի Վարդապետարանում, աշակերտութիւնը առաջին հերթին ասորւորում էր աստուածապաշտութիւն եւ Սուրբ Գրքի տարրական գիտելիքներ, միեւնոյն ժամանակ, ըստ Ա. Ալպոյսաճեանի, «Արուեստ դպրութեան», որը սպարապէս նշանակում է վարժունքի դիւանական քարտուղարութեան մէջ՝ որպէս վայելելու եւ անխալ գրող, անշուշտ, միշտ յոյն, ասորի եւ պարսիկ լեզուներով: Հազուադեպ էր, սակայն, որ դիւանապալիքը տիրապետէր երկու կամ երեք լեզուներին էլ միանգամայն, մի բան, որ ծանր էր նստում արքունիքին եւ մեծացնում էր ծառայող անձնակազմը:

Հետաքրքրական է իմանալ, թէ որո՞նք կամ ինչպիսի՞ մարդիկ վարել են հայկական առաջին դպրոցները: Տրամաբանութիւնը, պատմիչների հետ համերաշխ կերպով, ասում է՝ թէ այդ դպրոցների առաջին ուսուցիչները եղել են Յոյն եւ Ասորի քարոզիչներ, որոնք Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի հետ ժամանել են նորադարձ Հայաստան: Հետագայում Լուսաւորչի յաջորդները հետեւեցին իրենց նախահօր զրինակին: Հայաստանը լցուեց օտարազգի քարոս-

(9) Խորենացի, «Պատմութիւն», Թիֆլիս, էջ 247-248:

(10) Խորենացի, նոյնը, էջ 343, Գլ. Գ, ԾԻ:

(11) Խորենացի, նոյնը, Գլ. Գ, ԾԲ, էջ 338:

(12) Փաւստոս, Ժ, էջ 30:

դիշներով, որոնք օգտուից աւելի բնութիւն դառնում է ի՞նչէն էր, ստիպւոյն, այս օտար ուսուցիչների ծախողանքի պատճառով: Դրա հիմքում պէտք է դնել ներանց սկզբից մինչեւ վերջ Հայ ժողովրդի հետ չորհրդանալու, չմերուելու, նրան չտիրելու և չզնահատելու մոլեռանդի մեծամասնութիւնը: Որ Հայ ուսուցիչներ չկային այս շրջանում՝ ընդունում են նաեւ Հայցունին եւ Ալպոյանահանը: Նրանք իրենց տեսակէտը հիմնաւորում են Ազաթանգեղոսի հետեւեալ տեղեկութեան վրայ.

«Եւ գտանէր բազմութիւն եղբարց՝ զորո հաւանեցուցանէր ընդ իւր գալ դի վիճակեցուցէ զնոսա ի քահանայութիւն յիւրում աշխարհին: Եւ բազում գունդոս յաճախեալ առնոյր ընդ իւր»(13):

Հայցունին խօսելով դպրոցների սակաւութեան մասին, գրում է.

«Մեր անդրանիկ վարժարանք չեն բովանդակեր ու չեն դաստիարակեր ասիով Հայ մանկութիւնը, այլ անոր մէկ մասն միայն: Սկզբնաւորութիւն ու փորձ մ'է կատարուած, եւ ոչ թէ կազմակերպուած ու հաստատուն հանրային կրթութիւն մը: Արդիւնքն է երկու անհատից ջանքերուն, որոնք զուրկ են զարգացեալ ազգի մը գործակցութենէն, որով միայն պիտի կարենային համարձայնի դաստիարակութեան մը ձեռնարկել, եւ մնայուն հիմերու վրայ քնել գայն»(14):

Ալպոյանահանը նշում է, որ այս դպրոցները կատարեալ մէկ պատճէնն էին իրենց ժամանակի քրիստոնեայ Յոյն եւ Ասորի դպրոցների եւ մեթոդական հարցերում եւ դաստանդման առարկաների ու նպատակների հարցում: Բնական է միայն այդ կարող էր լինել, քանի որ նորաբարութիւնը միշտ էլ պայմանաւորուած է անցեալի փորձով: Այս դպրոցների գէթ նպատակն էր քարոզիչներ եւ արքունի դպիրներ պատրաստել, հետեւաբար ուսման առարկաներն էլ շօշափելու էին միայն այդ պահանջները բաւարարող նիւթերը եւ համապատասխան ունակութիւնները դարգացնող առարկաները:

Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի վախճանումից յետոյ (325 թ.), նրա հիմնադրած դպրոցները Հայաստանի քաղաքական անկայուն դրութեան պատճառով, ինչպէս նաեւ Նշուած պարսկական քաղաքականութեան բերումով ու ազդեցութեամբ՝ հետզհետէ անջնանում եւ փակւում են:

Բ

ՀԱՄԱՌՈՏ ԱՎԱՐԿ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐՁԻՑ ՄԻՆՁԵՆԻ Ս. ՆԵՐՍԵՍ ՄԵԾԻ ԺԱՄԱՆԱԿՈՒԱՅ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԵԱՆ ՇՈՒՐՁ

Հուսաւորչից մինչեւ Ներսէս Մեծը Հայ եկեղեցու պատմութեան մէջ հանդիպում ենք չորս կաթողիկոսների՝

Արիստակէս Ա (325-332)

Վրթանէս (333-341)

Յուսիկ Ա (341-347)

Փառէն Ա Աշտիշատցի (348-352)

(13) Ագաթանգեղոս, Նոյնը, էջ 90:

(14) Վ. Հայցունի, «Դաստիարակութիւնը հին Հայոց քով», էջ 468:

Մրանց կաթողիկոսութեան կարճատեւ եւ փոթորկոտ շրջանում Հայաստանում չենք հանդիպում դպրոցական կաղնակերպուած գործունէութեան: 325-352 թ. թ. ամբողջ քառորդ դարից աւելի եղող տարիներում դպրոցական գործունէութիւնը մեր երկրում բարձիթողի է արուած եւ հաւանաբար, ապաւինել են «ձեռնասուն»ներով եկեղեցու կարիքը բաւարարելու սովորութեան:

Ի՞նչն էր դրա պատճառը: Նախ շեշտենք քաղաքական անապահովութիւնը, երբ Հնարաւոր չէր սահմանուած արքունի զարման ոռնկացքը ձեռք բերել եւ գործածել: Չմոռանանք նաեւ յունա-պարսկական ուղղութիւնների ուժեղ թախումը մեր երկրի քաղաքական կեանքում, որից շուտով քայքայուեց եւ կործանուեց երկրի միասնութիւնն ու անկախութիւնը եւ ամուլութեան մատնուեցին բոլոր դաստիարակչական-մշակութային ձեռնարկութիւնները: Յունական ուղղութեան հզոր ներկայացուցիչներն էին Լուսաւորչի տան կաթողիկոսները՝ իրենց Համակիր իշխանական տներով (յասակապէս Մամիկոնեանները), իսկ երկրորդին՝ պարսկական ուղղութեանը՝ Ալքիանոսեան տան կաթողիկոսները իրենց Համակիր իշխանական տներով (Մերուստան Արծրունի, Վահան եւ Մանուէլ Մամիկոնեանները): Տիրան, Արշակ Բ եւ Պապ Թադաւորները, Մանուէլ Մամիկոնեանը փորձեցին կեդրոնաձիգ ուժեղ պետութիւն ստեղծել այդ երկու կեդրոնախոյս եւ օտարամոլ ուժերը ի մի ձուլելով, սակայն կործանուեցին արտաքին ուժերի հրահրած մանր տեղական փառասիրութիւններից: Իրենց քաղաքական տիրապետութիւնը Հայաստանում ամրապնդել ջանացող Բիւզանդական կայսրութիւնը եւ Սասանեան Պարսկաստանը Հայաստանում առկայ դպրոցական եւ կրօնական դուռ տեղական հարցերը իրենց Համար վերածել էին քաղաքական առաջնահերթ հարցերի եւ պահանջում էին Հայերից՝ այդ հարցերին ապա իրենց ցանկացած ուղղութիւնը: Եւ որովհետեւ այդ փառած կայսրութիւններից ո՛չ մէկը այնքան հզոր չէր որ երկրի ժամանակով մնա մեր երկրում, նրանց ազդեցութեան եւ տեղատուութեան համաձայն էլ նրանց հովանաւորած լեզուն ու բարձրագոյն բարձրանում կամ իջնում էին, քառսի վերածելով մեր կեանքը, որից յուսահատ՝ Հայերը լքեցին երկուսին էլ միանգամայն: Այդ էր դրութիւնը ակնարկուած շրջանում (325-352): Դրանից ելք գտնել փորձեց Լուսաւորչաշառաւիղ Ներսէս Մեծ Կաթողիկոսը, Հենց իր պաշտօնավարութեան սկզբից:

ՆԵՐՍԷՍ ՄԵԾԻ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆԸ

(353 - 373)

Ներսէս Մեծը Լուսաւորչի Թոռան Թոռն էր: Հայրը՝ Աթանազիոսն, իր Պապ հորը հետ բացառութիւն է Լուսաւորչեան սերնդի մէջ, մնալով աշխարհական, մինչ ամբողջ տոհմը, իրենցից առաջ եւ յետոյ, եղել են կաթողիկոսներ: Երկուսով էլ զոհ են զնուծ իրենց անբարոյական կեանքին: Նրանք մօր կողմից Թոռներն էին Տիրան Թադաւորի: Արեան այդ կապակցութեամբ էլ դուցէ բացատրուած է նրանց վարքը:

Ներսէս իր վարքով աւելի մօտ էր իր պապին՝ Յուսիկ Կաթողիկոսին: Նա այն անձնաւորութիւններից էր, որ գլխին հաշտեցնել մեծ եկեղեցականը մեծ աւատապետի հետ: Նա փոքր հասակից ամուսնացել էր Սանդուխտ Մամիկոնեան իշխանուհու հետ եւ ստացել էր խստամբեր մի կրթութիւն, հաւանաբար խնամակալների պնդումով, որովհետեւ հայրը՝ Աթանազիոսն, ո՛չ մի

ժամանակ չի դրադուել իր որդու կեանքով: Այս վաղ ամուսնութեան միակ նպատակն է եղել պահպանել Լուսաւորչի ազգատոհմի շարունակութիւնը կաթողիկոսական գահի վրայ: Հայրական խորթ ազդեցութիւնը էլ աւելի չեզոքացնելու համար, նորապսակ ամուսնուղարկում է կեսաբրա՝ ուսանելու, որտեղ եւ ծնում է նրանց միամօր որդին՝ Սահակ Պարթեւը, ապագայ մեծ կաթողիկոսը եւ Մեսրոպ Մաշտոցի հովանաւոր-գործակիցը զբերի գիւտի գործում եւ թարգմանչական, դպրոցական բարձրագոյն գործունէութեան մէջ:

Ներսէս Կաթողիկոս իր մէջ խտացնում էր իր նախնիների բոլոր դրական դժբերը՝ ջերմեանդ հաւատացեալ, քաջ հովուապետ, մարդասէր ղեկավար, կրթանուէր ու հայրենասէր: Նա ոչ մի առիթով իր ունեցածը կամ կեանքը չսակարկեց յանուն իր զօրախոս հօտի բարօրութեան եւ եկեղեցու շինութեան: Ընտանեկան ականդութիւններով եւ կրթութեան բերումով համոզուած յունասէր էր, այդ պատճառով Արշակ Բ եւ Պապ Թադևառների ճշկուն, մի քիչ նոյնիսկ պարսկասէր քաղաքականութիւնը անհանդուրժելի էր թուում նրան, որից յաճախ ճեղքուածք էր յառաջանում քաղաքական կեանքում Հայաստանի երկու ազդեցիկ տներին՝ Արշակունիների եւ Լուսաւորչեանների միջեւ: Իր պապերի պէս անգիշող էր իր դիրքի բարձրութեան հարցում եւ Հռոմի պապերից առաջ պահանջում էր կաթողիկոսի գերազանցութիւնը նոյնիսկ քաղաքական եւ աշխարհիկ հարցերում: Պատմութիւնը նրա գործունէութիւնը նշում է որպէս զգալի վերելք մշակութային-դպրոցական կեանքում, թէ՛նք դա էլ չնորհիւ Շապուհ Երկրորդի վարած քաղաքականութեան՝ մեծ չափով մնաց անպտուղ եւ յանգեց ո՛չ միայն իր բարեկարգութեանց ոչնչացման, այլ նաեւ ամբողջ Հայաստան աշխարհի կործանման:

Բազմավաստակ հայրապետի ուշադրութեան կեդրոնում եղել է կրթական հարցը՝ ընդհանուր եւ եկեղեցու սպասաւորներ պատրաստելու նպատակով: Այդ մասին Փաւստոսը գրում է. «Կարգէր եւ թ տեղիս դպրոցս յունարէն եւ ասորերէն՝ յամենայն դասառս Հայոց»⁽¹⁵⁾:

Իւրաքանչիւր դասառ դպրոցով օժտելիս, Ներսէս Մեծը անշուշտ չէր կարող կաթողիկոսաբանին կից Վարդապետաբանը փակ թողնել: Ի տարբերութիւն նախորդ դպրոցների, ներսիսեան դպրոցները իրենց նախորդների համեմատութեամբ, ընդհանրապէս ցերեկեայ էին, չունէին «դարման ոռնկաց»-ները, այլ պահում էին բարեսէրների նուէրներով կամ եկեղեցական զանազան եկամուտներով: Մինչեւ Ներսէս Մեծը եթէ կաթողիկոսաբանի կից Վարդապետաբանը չի փակուել, չի էլ արդարացրել իր գոյութիւնը: Եկեղեցին, հետեւելով Հնադարեան հրէական սովորութեան, իր գործիչները պատրաստում էր անձնական դաստիարակութեան միջոցով, այսինքն Իւրաքանչիւր եպիսկոպոս ունէր իր «ձեռնասունքները» սպասաւոր աշակերտը (մոնթ), որը նկատուում էր նրա որդին, տանը մէկ անդամը եւ ո՛չ միայն ծառայում էր տան գործերում, այլեւ ստանում էր խնամուած կրթութիւն ընտանիքի հարազատ որդիների հետ: Այս սովորութիւնը պահպանուած էր մինչեւ ԺԹ Դար, երբ, «ձեռնասունք»ը կոչւում էր «փոքրաւոր» կամ «մոնթ», համաձայն իր ապրած տեղին: «Ձեռնասունք» պահելու մէկ ուրիշ տարբերակը գործում էր նախարարական տներում, անշուշտ ուսուցման բոլորովին տարբեր ծրագ-

(15) Փաւստոս, «Պատմութիւն», Վենետիկ, 1832 թ., էջ 77:

րով (դայեակ եւ սան) : Այդտեղ շեշտը դրուած էր յատկապէս *առգմիկ* պատ-
րաստելու հարցին :

Ներսիսեան դպրոցների կատարած դերի մասին Օրմանեան Պատրիարք
դրում է. «Այդ դպրոցներուն աշակերտները յիշեալ չեղուններուն մէջ յառա-
ջանալով՝ հողեւորական տեսակէտով ալ մեծ ծառայութիւն կը մատուցա-
նէին, որովհետեւ անոնք էին, որ եկեղեցիներուն մէջ Սուրբ Գրոց ընթեր-
ցումները կը վերծանէին եւ կը թարգմանէին, կրօնական եւ բարոյական քա-
րոզներ կը խօսէին, եւ ժողովրդական լեզուով աղօթքներ ու մաղթանքներ կը
թելադրէին : Անոնք եղան վերծանող եւ թարգմանիչ պաշտօնեաներու ռաւ-
վիրաները, որոնք ճամբայ բացին հայերէն դպրութեան սկզբնաւորութեան :
Այս խումբէն եղան նոյնիսկ Ներսէսի գաւազնը՝ Սահակ, եւ ձեռնասուներ՝
Մեսրոպ, Հայ գիրին գտիչները եւ հայ դպրութեան նախահայրերը»⁽¹⁶⁾ :

Ներսէս Մեծը չբաւարարուեց օտար գործակիցների անհոգի եւ անխը
աշխատանքով : Նա իր դպրոցներից ընտրեց արժանաւոր աշակերտներ եւ նը-
րանց ուղարկեց այն օրերի հռչակուած ուսումնական կեդրոնները, ոմանք
զէպի արեւմուտք, իսկ ուրիշներ՝ գէպի Ասորիք կամ Եգիպտոս : Իսկ տեղա-
կան ուսէր պատրաստելու առաջին քայլն է, ինչպէս բանաւոր «վերծանող»-
ների աշխատանքը՝ թարգմանիչների ճանապարհը հարթելն է :

Հացունին եւ Ալպոյաճեանը ներսիսեան դպրոցների մասին համանման
եղրակացութեան են յանգում. «Լուսաւորչի կողմէ հաստատուածներուն հետ
գրեթէ նոյն ծրագիրը, բայց թերեւս աւելի ժողովրդական հանգամանք մը
ունէին, որովհետեւ կը գտնուէին ամէն գաւառի մէջ եւ այս պատճառով իսկ,
կ'ենթադրուի թէ ցերեկեայ էին»⁽¹⁷⁾ :

Ներսիսեան Վարդապետարանի ձեռնասուն սաներիցն են ամէնից առաջ
Ս. Սահակ Պարթեւ Կաթողիկոսը եւ Ս. Մեսրոպ Մաշտոցը : Նրանցից են նաեւ
Բասենի Խաղ Եպիսկոպոսը, որ Ներսէսի քացակալութեան ժամանակ փոխա-
րինում էր նրան եւ նրա պէս էլ նախանձախղիք եւ համարձակ էր արքունա-
կան գանցանքները խաբանելիս, Արտաշատի Զուլիթա Նրէցը, որին գերելա-
րեց Մերութանը եւ որ նահատակուեց Պարսկաստանում :

«Ներսէս առանձնապէս հոգածութեան առարկայ ըրաւ այն վարժա-
րանները՝ որոնք կէս դարու գոյութիւն մ'ունէին արդէն, բաժնուած երկու
խումբերու՝ համաձայն անոնց մէջ աւանդուած յունարէն կամ ասորերէն լե-
զուններուն : ... Յունարէնի եւ ասորերէնի գործածութիւնը, որ արգելուք էր
սեփական գրերու չգոյութեան, պատճառ մը չէր անշուշտ որ զանց առնուէր
բոլորովին ազգային լեզուին ուսուցումը՝ բերանացի կամ թարգմանական
ճամբով : Հրահանգներու պատրաստութեան մէջ հաւանաբար կը գործածէին
յիշուած երկու լեզուներու գրերը : Հայ լեզուի ուսուցումը անհրաժեշտ էր
սրբարեւ, զի կրթութեան եւ կրթուածներուն գլխաւոր նպատակն էր Աստ-
ուածաշունչի քարոզութիւնը մեր երկրի սահմաններէն ներս մասնաւորապէս :
Եւ այս կրնար յաջողիլ միայն ժողովրդի խօսած լեզուին միջոցով : Սահակ եւ
Մեսրոպ... այս դպրոցներու աշակերտներն էին եւ ասոնց շնորհիւ տիրաւ

(16) Օրմանեան, *եռյեք*, Հատոր Ա, էջ 172 :

(17) Ալպոյաճեան, *եռյեք*, էջ 25 : Վ. Հացունի, *եռյեք*, էջ 19 :

ցած այն տիպար կամ դասական հայերէնին՝ որով յետոյ պիտի թարգմանէին Ս. Գիրքը»⁽¹⁸⁾ :

Անկախ իր բոլոր բաղմարեղուն եւ օգտակար գործունէութիւնից, Ներսէս Մեծին մենք մշտապէս պէտք է երախտագէտ մնանք, որ կարողացաւ իր դպրոցի մէջ հասունացնել Սահակ-Մեսրոպեան տաղանդին, մեր անզուգական լուսաւորիչ-ուսուցչին։ Պատմիչները, գովելով Ներսէս Մեծի օգտաշատ գործունէութիւնը, յատկապէս նշում են, որ Ս. Մեսրոպը էր «սնեալ եւ ուսեալ առ Մեծին Ներսէսի» (Կորիւն) :

Հարց է առաջանում՝ Ներսէս Մեծը որտեղից էր բերում եւ հայթաթում իր դպրոցի ուսուցչիները։ Մեր Եկեղեցու պատմութեան լաւագոյն գիտակ, Կ. Պոլսի հանգուցեալ Պատրիարք Գարեգին Արքեպիսկոպոս Տրապիզոնին իր «Աշխարհի լոյսն ի Հայս» գրքում այդ մասին գրում է .

«Ներսէս ուսուցչութեան պաշտօնին կոչեց մասնաւորապէս այնպիսիներ՝ որոնք իրենց ուսումն ասացած եւ այդ գործին պատրաստուած էին կըրթական օտար կեդրոններու մէջ։ Ասոնցմէ զլիաւորն էր Աթէնք, ուր տակաւին Ներսէսի օրերուն՝ կ'ապրէր հայազգի աշխարհառչակ գիտնական հռետոր-ուսուցիչը՝ Պրոյետեսիոս կամ Պարիւր»⁽¹⁹⁾։ Յայտնի է, որ Պարիւրի շուրջն էր համախմբում Հայ լաւագոյն ուսանողութիւնը եւ ստանում նրանից ժամանակի լաւագոյն ուսումները, գիտելիքները եւ վերադառնալով հայրենիք՝ այն փոխանցում իրենց աշակերտներին։

ՎԱՀԱՆ ԵՊՍ. ՏԵՐԵԱՆ

(Շար. 1)

(18) Գարեգին Արք. Տրապիզոնի (Խաչատուրեան), «Աշխարհի Լոյսն ի Հայս», Հատոր Առաջին, Փարիզ, 1936 թ., էջ 304-305:

(19) Գարեգին Արք. Տրապիզոնի, նոյն, էջ 305: